

Заповідна Хортиця

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ»

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Міністерство культури України
Національний заповідник «Хортиця»

Заповідна Хортиця

Збірка наукових праць

Запоріжжя 2012

ББК 63.3 (4 Укр-43ап) 4-294
УДК 94 (477.64)

I 90

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
М.А. Остапенко, Т.М. Лисенко, О.П. Мірущенко та інші.
ISBN 978-966-2602-38-8

I 90

Заповідна Хортиця. – Запоріжжя: A&V.Art GROUP. 2011.

В щорічному випуску наукового видання «Заповідна Хортиця» зібрані матеріали, в яких висвітлюються актуальні питання історії козацтва. Опубліковані в збірнику статті розраховані на науковців і всіх, хто цікавиться історичним минулим українського народу.

ББК 63.3 (4 Укр-43ап) 4-294
УДК 94 (477.64)

Ухвалено рішенням науково-методичної ради Національного заповідника «Хортиця»
(протокол № 8 від 20.09.2012 р.)

Відповідальний за випуск: ПП В.І. Антіпов

ISBN 978-966-2602-38-8

© Національний заповідник «Хортиця», 2011
© Автори статей, 2012

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
Малов А.В., Векленко В.А., Векленко А.В. Русские и европейские карты кон. XVII – сер. XVIII вв. К истории Богородицкой крепости Старосамарского ретраншимента	5
Чередниченко М.А. Козацьке житло на Запорожжі в XVI та на початку XVII століть за повідомленнями сучасників та чинники, які впливали на його особливості	8
Мірущенко О.П. Ціни на зброю на території Запорозьких Вольностей у XVIII ст.	16
LV (Горохов Л.В.). К вопросу об «Овечьих Водах» в Приднепровье	21
Власов О.Ю., Карасенко Б.О. 3D візуалізація козацького куреня з Кам'янської Січі	28
Чергік Н.Ю. «Отак кінчались у Січі всякі діла, без того мерзького писання»	35
Черненко О.М. Козацька дума «Ой у тисяча сімсот та й дев'яносто другім році» – відтворення козацького духу, звичаю та вольностей Запорожжя	38
Сурченко О.С. Передмістя Нової Запорозької Січі за описами сучасників XVIII ст.	45
Кошлатий В. Самійло Іванович (Самусь) – один із організаторів «Другої Хмельниччини» на Правобережній Україні	51

РОЗДІЛ II

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В МУЗЕЙНІЙ ПРАКТИЦІ	57
Остапенко М.А., Лисенко Т.М., Татарінцев С.І., Кобалія Д.Р., Левченко М.П., Дударенко С.В., Мірущенко О.П., Головаха Р.В., Копилова С.В. Хортиця – простір єднання	57
Лисенко Т.М., Татарінцев С.І. Обґрунтування створення Музею Новітньої історії міста Запоріжжя	63
Пачковська О.Л. Колекція свинцевих пломб другої половини XIX – першої половини XX століття з фондової збірки Національного заповідника «Хортиця»	64
Тітова І.С. Колекція рогових порохівниць XVIII ст. в Музеї історії запорозького козацтва	68

- області УССР / В.М. Маруневич // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М.: Наука, 1979. – С. 150-172.
20. Нестеренко В. Двері козацького куреня XVIII ст. з експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею / В. Нестеренко // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К.: бібліотека «Часи козацькі», 1994. – Вип. 3. – С. 73-74.
21. Пустовалов С.Ж., Козловський А.О. Звіт про археологічні дослідження на острові Байда у 1995 р. / С.Ж. Пустовалов, А.О. Козловський – К., 1996. – 97 с. // НА НЗХ, спр. 165.
22. Тетеря Д. Житло козацької доби з Переяслава (за матеріалами археологічних досліджень 2009 р.) / Д. Тетеря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: бібліотека «Часи козацькі», 2010. – Вип. 19. – С. 164-170.
23. Титова О. Перспективи дослідження пам'яток українського козацтва XVI-XVIII ст. / О. Титова // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. – К.: бібліотека «Часи козацькі», 1994. – Вип. 3. – С. 3-6.
24. Титова Олена. Відтворення нерухомих пам'яток українського козацтва. До постановки питання / Олена Титова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – К.: «Шлях», 2002. – Вип. 11. – С. 81-84.
25. Хортицький державний історико-культурний заповідник. Дніпровська археологічна експедиція 1974. (дослідження Кам'янської Запорозької Січі) с. Республіканець. Щоденник розкопок. – 129 с. // НА НЗХ, спр. 81.
26. Чергік Н.Ю. До питання використання етнографічних досліджень Д.І. Яворницького при створенні графічних реконструкцій кахляних печей XVIII ст. (із залученням матеріалів археологічних досліджень на Кам'янській Січі) / Наталя Юріївна Чергік // Заповідна Хортиця. Збірник праць співробітників заповідника. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2006. – Вип. 1. – С. 152-160.
27. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Дмитро Іванович Яворницький. – Львів: «Світ», 1990. – Том 1. – 320 с.
28. Guide to the archaeological open air museums in Europe. – Karpi (MO): Nuovagrafica, 2009. – 186 p.

Чергік Н.Ю.
м. Запоріжжя

«ОТАК КІНЧАЛИСЬ У СІЧІ ВСЯКІ ДІЛА, БЕЗ ТОГО МЕРЗЬКОГО ПИСАННЯ»

У статті досліджено ставлення населення Запорозжя XIX ст. до писемних людей, відображене в піснях, переказах, прислів'ях.

Сучасна історіографічна наука підтримує думку про те, що для Війська Запорозького, як громади усної соціальної комунікації, папір не мав авторитету [2, с. 77], що повага до писемного слова у січовій спільноті була дещо лукавою і вдавалися до писемного слова лише тоді, коли воно було вкрай потрібне [6, с. 183], що запорожці від письма і писемних людей не чекали добра [5]. Чи можна простежити відгомін такого ставлення до писарчуків та їх справи в народній прозі та поезії населення Запорозжя XIX ст.?

В даній статті ми проаналізуємо твори запорозького походження, запорозької тематики. Об'єктом нашого дослідження будуть: розповідь Микити Коржа про суд у запорожців (записав О.П. Стороженко, с. Михайлівка Катеринославської губернії, 1872 р.), переказ «Перші запорожці біля Капулівки і писар Попович» (записав О.П. Стороженко, с. Капулівка Катеринославського повіту Катеринославської губернії, 1827 р.), розповідь В.В. Кашенка про Антона Головатого (записав Д.І. Яворницький, хутір Приют Новомосковського повіту Катеринославської губернії, 1887 р.). Предметом дослідження стануть лексичні форми, застосовані «інтерв'юерами» для характеристики писарів, процесу письма та писарства як діяльності. Додатково ми залучимо українські говірки та приказки, а також пісні та фрагменти інтерв'ю записані А. Афанасьєвим-Чужбинським у 1861 р. з вуст мешканців запорозького краю.

Зауважимо на тому, що ці твори є реконструкціями минулого з точки зору людей, які не були безпосередніми свідками розказаних ними подій. Тому ніхто не може ручатись за достовірність таких реконструкцій, адже, інтерпретуючи фрагменти фактів минулого, оповідачі несвідомо підключали власні знання, почуття, очікування, спостереження, настрої щодо предмету розповіді.

1827 року, перебуваючи у селі Михайлівка Катеринославської губернії, О.П. Стороженко записав від мешканця того села, Микити Коржа, історію про суд у запорожців. Закінчувалась вона словами: «... Отак кінчались у Січі всякі діла, без того мерзкого писання» [8, с. 152]. Зі слів Микити Коржа, запорожці не любили писемних справ, а тяжіли до усного рішення проблем. Логіка розповіді наводить на думку, що особисто Микиті Коржу, який все своє свідоме життя займався «разними пристойними заняттями по хозяйству» [10, с. 3], очевидно писарству не навченому, не до душі письмові судові тяжби. Характеристика писарства у Микити Коржа лаконічна і конкретна – воно є «мерзкою» справою.

Подібне ставлення до письменства, хоч і завуальовано, представлено в переказі «Перші запорожці біля Капулівки і писар Попович». Оцінка писарів в даному творі двозначна. З одного боку, Попович – козацький писар, представлений як позитивний герой: він «розумний», «письменний», «великий характерник» [8, с. 112]. З іншого боку, своїх колег з майбутнього Попович зневажливо назвав «сточортами»: «Коли не буде ні війська, ні козацтва, то й я не хочу по світі блукати. Буде кому і без мене писарювати, бо наплодиться тих писарчуків досточортів!» [8, с. 113].

Автор переказу натякає, що тільки козацькі писарі становили свого роду еліту, клас «привілейованих розпорядників каналами письмової комунікації» [6, с. 183]. Капулівський писар Попович вмів те, чого не можуть інші: довго жити, омолоджуватись, самостійно обирати час своєї смерті, читати майбутнє, заглядаючи в якусь дивну книгу [8, с. 112]. Причому, зі слів оповідача, такими здібностями володіли тільки писарі часів Запорозької Січі, їхні ж наступники, писарі XIX ст., уже не матимуть чудодійного дару, тож в писарчуках-«сточортах», як явищі поширеному, не буде нічого вабливого.

В контексті нашого дослідження окремої уваги заслуговує метафора «сточорти». Хоча в рамках цієї статті ми не досліджуємо питання сприйняття писарів як фігурантів демонології, проте нагадаємо, що в уяві неграмотних людей XIX ст. поняття «розумний» і «письменний» були тотожні словам «чорт» і «чаклун», згадати хоча б приказки: «Приказний (синонімічно слову «писар») чорту душу заклав», «Приказний чорту брат» [4, с. 415]. Таким чином, оповідач переказу устами головного персонажа передав несхвальну характеристику писарів свого часу. Для простого населення Запорожжя XIX ст. збільшення кількості грамотних – негативна тенденція. Бо це є процес затирання з мапи суспільства особливої касты людей «розумних», «письменних», «великих характерників» – якими були писарі козацького часу; це є процес нівелювання суспільно корисної ролі письменних людей.

Фінал переказу «Перші запорожці біля Капулівки і писар Попович» за настроєм близький до настроїв, висловлених одним із інтерв'юєрів А. Афанасьєва-Чужбинського. На питання вченого «легко чи ні стати хлопцю писарем?», прозвучала емоційна відповідь: «Боже сохрани! Это навверняка сделаться горчайшим пьяницею. Писарь так и норовит, что бы сорвать с кого-нибудь на водку или вымогает угощение. Это народ ледащий (дрянной)» [1, с. 166].

Більш привабливі погляди на писаря висловлені в тексті лоцманської пісні, записаної А. Афанасієм-Чужбинським в селищі Каменка, що близь Старого и Нового Кодака [1, с. 68]:

Як писаря не любити,
Бо він буде паном,
Обується в постолі
Підв'яжеться валом.
Як писаря не любити,
Тай не налюбитися,
Ой, як візьме перо в руки –
Любо подивиться.

Як писаря не любити,
Бо він сподобонька,
Візьме листи у торбинку:
То вся худобонька.

Перед нами звичайна людина, приваблива («він сподобонька», на нього «любо подивіться», «любити, тай не налюбитися»), небагата («листи у торбинці – то вся худобонька», але має перспективу просунутися по кар'єрних сходинках («бо він буде паном»). За подібним сценарієм побудовано оповідь про Антона Головатого.

Починається переказ прикрою загадкою про конфлікт Головатого з місцевим протопопом, на якого Антон «вельми ображений, написав гостру сатиру» [8, с. 228]. Такому факту можна вірити, адже дослідники життя і діяльності Антона Головатого підтверджують його дипломатичний і письменницький талант. І, навіть враховуючи певні суперечності його фігури, називають людиною дивовижного розуму, виняткової винахідливості і вдачі. Для своїх же сучасників Головатий був «лукавим писульою» [3; 5]. Тож, не дивно, чому перед смертю військовий отаман Чорноморського війська Сидір Білий, колишній запорозький козак, спробував запобігти обранню своїм наступником саме Антона Головатого, і звернувся до товариства зі словами: «З письма та письменних людей нема добра, і ви, Військо Запорозьке, пропадете от них!» [5]. Зауважимо на цій фразі: маючи на увазі конкретну персону (Антон Головатого), Сидір Білий узагальнив об'єкт побоювання, сказавши «від письма і письменних» зазнає військо негараздів. Іншими словами, буде то Антон Головатий чи хтось інший – головне, щоб на отамана не обирали письменних (!) людей.

Повертаючись до переказу про Антона Головатого, додамо, що його основу складає історія про те, як молодий Антон вирішив іти на Січ, але не мав на то грошей. Їх подарував йому незнайомий чумак, випадковий попутник. Пройшло немало років, Головатий впізнав того чумака і винагородив його частиною своєї землі, адже став «великим паном, аж наче генерал». Твір надто позитивний щодо свого героя. Його основний лейтмотив зводиться до того, що завдяки вдачі, власній розторопності, освіченості, і письменству проста людина змогла підвищити свій статус [8, с. 228].

Проаналізовані фольклорні твори, народжені на Запорожжі, і присвячені запорозькому козацтву, передають неоднозначне ставлення населення XIX ст. до писарів і писарської справи. З одного боку, в них продемонстровано зневажливе ставлення до писарів і писарської справи свого часу: писання – «мерзенне», писарі – «сточорти». З іншого боку, писарі козацького часу є в певній мірі зразковими, ідеальними, наділеними чарами і необмеженими можливостями. Такими є січовики Микити Коржа, що ведуть суд без бюрократичної тяганини. Таким є капулівський писар Попович – розумний, великий характерник. Таким є колишній запорозький писар Антон Головатий – шляхетний, мітливий, заможний. На лице захоплення писарями січового періоду.

Без сумніву, наведені тут твори мають певні надмірності, адже людській натурі властиво представляти минуле в кращому вигляді ніж сучасне [11, с. 74]. Дослідники українського фольклору вважають, що пов'язане це зі знаннями оповідачів XIX ст. про активний вплив на перебіг історичних подій незвичайної чоловічої спільноти, якою була Запорозька Січ [7, с. 107]. Проте, не виключено, що дані твори зберігають певну частку історичної правди. Тому вважаємо доцільним окремо дослідити відношення населення України XVIII ст. до писарів і писарської справи свого часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Часть 1. Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский – Санкт-Петербург, 1861. – 465 с.
2. Бойко А.В. Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII століття / Анатолій Васильович Бойко // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 77.
3. Грабовський В. Кубанська гавань запорожця Антона Головатого / В. Грабовський.

Режим доступу: <http://www.exp21.com.ua/history/74-6.htm>

4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – Т. III. – М.: Русский язык, 1980. – 555 с.
5. Кузик Т.Л. «З письма та писемних людей нема добра»? Запорізька Військова канцелярія, військова «простота» і «проста вольниця» / Т.Л. Кузик // Київська академія. – К., Вип. 5. – С. 125-143. Режим доступу: <http://archive-k.mylivepage.com/> в редакції Т.Л. Кузик.
6. Мільчев В.І. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII-XVIII століття: джерелознавчий аналіз / Володимир Іванович Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 368 с.
7. Павленко І.Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці і буття у просторі та часі / І.Я. Павленко. – Запоріжжя, 2006. – 243 с.
8. Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1999. – 492 с.
9. Українські народні прислів'я та приказки. – К., 1955. – 446 с.
10. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 95 с.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: у 3 т. / Д.І. Яворницький. – К.: Наукова думка, 1990. – Том. 1. – 592 с.

Черненко О.М.
м. Запоріжжя

КОЗАЦЬКА ДУМА «ОЙ У ТИСЯЧА СІМСОТ ТА Й ДЕВ'ЯНОСТО ДРУГІМ РОЦІ» – ВІДТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОГО ДУХУ, ЗВИЧАЮ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРОЖЖЯ

Ой, у тисяча сімсот
Та й дев'яносто другім році
Прийшов указ від курви-цариці -
Йти на Кубань-ріку. | (2)

Прощай наше Подніпров'я,
Славна Україна,
Не з охотою покидаєм,
А що скажеш – не питаєм. | (2)
Ой, судили-рядили,
З ким прощались-сперечались,
Гей, на мир дуба посадили. | (2)

А що скаже пан Чепига,
Та й ще Головатий,
Гей, третій край нам оживати. | (2)
А, як будем проживати,
Бусурмана воювати,
Гей, таку славу здобувати. | (2)

Прощавайтеся із нами,
Таврія море та лимани
Гей, одесанський Кочубей. | (2)
В море ми горой ходили,
Славу здобували,
Гей, військо Запорозькеє кріпили. | (2)

А у нашім краї брати нерубаї,
А чи живі, чи здорові,
Через море питаєм?.. | (2)
Ой, у тисяча сімсот
Та й дев'яносто другім році
Прийшов указ від курви-цариці -
Йти на Кубань-ріку. | (2)

(записана зі слів чорноморського козака Л. Безклубого)